

UOT: 821(100)

Ülviyyə Qasımova*

MARŞ JANRI AZƏRBAYCAN VƏ AVROPA ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİNDƏ

Açar sözlər: marş, janr, növ, nəzəriyyə, musiqişünaslıq

Key words: march, genre, kind, theory, musicology

Ключевые слова: марш, жанр, вид, теория, музыковедение

Marş (fr. marche – addımlamaq, irəli hərəkət etmək, alm. marsch, ital. marsia, ing. march) janrını iki cəhətdən qiymətləndirmək lazımdır: marş musiqi janrı kimi və marş lirik janr kimi. Bir çox musiqişünas və nəzəriyyəçilərin marşı ayrıca janr hesab etmələrinə baxmayaraq, bu sahədə dərin və fundamental tədqiqatlar demək olar ki, yoxdur. Marşın izahı Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “addım taktına uyğun ölçüsü olan gümrah, aydın ritmli musiqi əsəri” kimi verilmişdir. Əli Püsküllüoğluna görə, marş əsgərlikdə yürüşə keçmək üçün verilən əmr, addımlayan bir insanın, ya da marşın addımlarına uyğun olan, addımlayarkən çalınan, yaxud söylənən musiqi növüdür [1, s.661]. Bundan başqa, marş yürüş mənasına gəlməklə yanaşı, musiqidə ritm, ölçü, temp baxımından bir qrup insanın yürüşünə uyğun çalınan (yaxud söylənən), əhval-ruhiyyəni qaldırmaq və nizamlı yerimək məqsədilə bəstələnmiş funksional musiqi növüdür [2, s.83]. Britannica və Böyük Rusiya Ensiklopediyasında da marş tətbiqi musiqi janrı kimi göstərilir. V.Sukkerman bu anlayışın izahını belə vermişdir: “janr hərəkət və bəzi mühüm sahələrlə əlaqəli müəyyən xüsusiyyətlərə malik musiqi əsərlərinin növüdür” [3, s.60-61]. Akademik İsa Həbibbəyli isə marşa belə tərif verir: “Təntənəli üslubda yazılan, ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olan, həyəcan və səfərbərlik ifadə edən şeirə, yaxud mahnıya marş deyilir” [4, s.495].

“Marş” sözünün etimoloji təhlili bu fenomenin daxili təbiətini anlamağa imkan verir. Bir çox mənbələrə görə, bu söz XVIII əsrin əvvəllərində fransız dilindən götürülmüşdür. Marşın ilkin mənası çox güman ki, latınca “marcus” (gürz) sözü ilə əlaqədardır. Yəni marş dedikdə, onun zərbələrlə (barabanın, gürzün və s. zərbələri) bağlılığı nəzərdə tutulurdu. Məlumdur ki, e.ə. 850-ci ildən başlayaraq gürzün ritmik zərbələri hərbi gəmilərdə avarçəkmə ritmini təşkil edirdi [5].

Bütün bu yanaşmalardan aydın olur ki, marş hər iki növün əsas janrlarından biridir. S.Skrebkovun janrın növləri haqqında nəzəriyyəsinə qeyd edilir ki, marş digər janrların – “söz və musiqinin vəhdəti” kimi mahnının, yaxud “hərəkət və musiqinin vəhdəti” kimi rəqsin əsasını təşkil edir. Sukkerman marşı rəqsə aid hər hansı musiqinin müşayiətində insanların hərəkəti kimi başa düşür. O, həmçinin marşı insanın hərəkət qabiliyyəti ilə əlaqələndirir: “ritmin əsas rol oynadığı ritm və melodiyanın vəhdəti marşın janr kompleksini təşkil edir. M.Çertok isə marşı əsasında musiqinin dayandığı əsas janrlardan biri və mürəkkəb (sintetik) janrların əsas komponenti hesab edir [6, s.13].

Marş musiqi janrı kimi böyük insan qrupunun sinxron hərəkətini təmin etmək məqsədi daşıyır. Dəqiq ritmi və dəyişməz tempinə görə fərqlənir. Marşın musiqi ölçüsü “Britannica”da 2/4, 4/4 ölçülü, Əfrasiyab Bədəlbəylinin “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”ndə 4/4 (nadir hallarda 2/4, 6/8) olaraq qeyd olunmuşdur. Marş musiqi janrları arasında yerini aldığı gündən etibarən onun ümumi

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.

strukturunda dəyişiklik olmamış, ritmi qorunmuşdur. Janr üçün üçhissəli forma səciyyəvidir. Birinci və üçüncü hissə adətən gümrah, fəal, orta hissə (trio) isə axıcı xarakterlidir. Bəstəkar Aydın Əzimovun fikrinə görə, birinci hissə mövzudur – yeriməyə, addımlamağa çağırır. Orta hissədə xəfif liriklik olmalıdır. Sonda isə ilk hissə birdə təkrarlanır [7].

Musiqi tədqiqatçılarının əksəriyyəti bəzən heç bir meyar göstərmədən marşı təsnif edirdilər. Brokhauz və Efronda hərəkətin tezliyi əsas meyar götürülərək marşın üç növü verilir: təntənəli, sürətli və cənazə marşları [8, s. 712]. Alman musiqişünası H.Riman (1849-1919) təntənəli (Pas Ordinaires), sürətli (Pas redoubles) və yeyin (cəld) (Pas de charge) marşları fərqləndirir. O, xüsusi hallar üçün cənazə marşlarını ayrı növ kimi təsnif edərək, dini və matəm marşlarını qeyd edir [9, s.817]. P.Apostolov (1905-1969) dörd marş növünü göstərir: yürüş (sürətli), parad (təntənəli), qarşılama (çox güman ki, sürətli marşlardan yaranmışdır) və cənazə (matəm) marşları. Daha sonra o, yürüş və parad marşlarının iki növünü əlavə edir: sıra və fanfara marşları. V.Vladimirov və S.Okser marşın məzmununa istiqamətlənərək təntənəli, fantastik, şən və cənazə marşlarını ayırırlar [10, s.59-115]. Böyük Sovet Ensiklopediyasında tempinə görə yürüş, təntənəli və cənazə marşlarından danışılır. Musiqi Ensiklopediyasında əsgər sıra mahnılarının əsasında yaranan marş-mahnılar janrının yeni növü kimi daxil edilir. Yeni sintetik janr olan marş-mahnılar özündə söz, hərəkət və musiqini birləşdirir. O.Nikolskaya isə müxtəlif yanaşmaları tətbiq edərək, marşları aşağıdakı kimi qruplaşdırır: məzmununa görə (təntənəli, cənazə, qəhrəmanlıq, dramatik, qrotesk marşlar və s.), istiqamətinə (sıra, yürüş, matəm, toy, uşaq marşları və s.), ifa üsullarına görə (instrumental marşlar və marş-nəğmələr), sahəsinə (tətbiqi, konsert, akademik janrlar kontekstində olan marşlar) görə [11, s.29]. Əfrasiyab Bəddəlbəyli “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”ndə marşı xarakterinə görə təntənəli, yürüş, qarşılama və matəm marşlarına ayırır.

Milli duyğuları ön plana çıxararaq, müharibə zamanı əsgərlərin içində qəhrəmanlıq hisslərini artıran, sülh zamanı isə əsgər və dövlət mərasimlərində çalınan “əsgər musiqisi” marşın ən geniş yayılmış növüdür. Bu marşlarla yanaşı, mərasim, matəm, keçid, hücum, bayram, gənclik, bayraq, məktəb (universitet), konsert, opera və s. kimi sözlü, yaxud sözsüz marş növləri də vardır.

Marşın hər bir növü öz səciyyəvi xüsusiyyəti ilə seçilir. Məs., matəm marşları təntənəli marşlardan fərqli olaraq aşağı tempdə və melodik şəkildə ifa edilir; normal yürüşə uyğun deyildir, yas mərasiminin kədərini və ağırlığını əks etdirir. Təmtəraqlı-fantastik marşlar qeyri-standart tonallığı və tembrinə görə fərqlənir (məs., M.Qlinkanın “Ruslan və Lyudmila” operasında “Çernomor” marşı). Qrotesk (yunanca “gizli yer”) marş üçün marşın janr kompleksinin bu və ya digər elementlərinin mübaligəsi və təhrif edilməsi səciyyəvidir (Q.Malerin Birinci simfoniyasında “Ovçunun dəfni”). Uşaq marşları isə sadə və aydın ifadə vasitələri, eləcə də yaddaqalan melodiyası ilə seçilir (P.Çaykovskinin “Uşaq albomu”ndakı və R.Şumanın “Gənclər üçün albom”undakı marşlar).

Marş musiqiyə daha çox yaxın olsa da, bu janrda yazılan şeirlər özünəməxsus quruluşu, forma və məzmun xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Sosial həyatın müxtəlif sahələrinə həsr olunan marşlar əsasən çoxbəndli olur. Avropa mənşəli marşlar himnlərlə bərabər ictimai-siyasi lirikanın ən səciyyəvi janrıdır. Yüksək pafos, coşqunluq, eləcə də musiqi ilə əlaqəsi baxımından bu iki janr bir-birinə yaxın olsa da, bunlar arasında fərqlər də vardır. Himn vətənpərvərlik duyğusunun ifadəsi kimi hökumət tərəfindən rəsmən təsdiqlənmiş, ya da xalq tərəfindən mənimsənilmiş sözlü musiqi parçası dövlət simvollarından biri, təntənəli musiqili və ya musiqili poetik əsərdir. İsa Həbibbəyli isə himnə belə tərif verir: “Dövlətin qüdrəti və millətin birliyini ifadə edən, təntənəli üslubda yazılmış şeirə, yaxud mahnıya himn deyilir” [12, s.417].

Himnin marşdan ən əsas fərqi gerb və bayraqla bərabər dövlətin əsas atributlarından biri olmasıdır. Marşlar isə öz növbəsində himndən fərqli olaraq daha geniş tematikaya malikdir. Bu mənada marş janrında yazılmış bədii əsərlərdə iki cəhət diqqəti çəkir: burada bir tərəfdən müəyyən təbəqənin, sosial qrupun, yaxud geniş kütlənin özünüifadə məramı əsas yer tutur, digər tərəfdən isə vahid bir yüksək məqsəd, amal uğrunda fəaliyyətə çağırış qayəsi, səfərbərlik ruhu ön planda dayanır [13, s.59].

Marş janr kimi öncə musiqidə yaranmış, sonra isə ədəbiyyata keçmişdir. Marşın başlanğıcı ilk dövlətlərin hərbi musiqisinə gedib çıxır. E.ə Misirdə nizami ordunun qurulması ilə əlaqədar olaraq hərbi musiqinin inkişafı böyük diqqət çəkirdi. Əlbəttə bu zaman marşın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışmaq mümkün deyil, çünki marş musiqi təfəkkürünün tamamilə fərqli mərhələsində meydana çıxmışdır. Lakin antik dövrün hərbi musiqisini janrın sələfi hesab etmək olar. Danılmaz faktdır ki, marşın yaranması hərbi musiqinin çoxəsrlik inkişafının nəticəsidir. Marş üç Avropa ölkəsində – Almaniyada, Fransada və İngiltərədə demək olar ki, eyni vaxtda yaranmışdır, bu da homofon-harmonik üslubun inkişafı dövrünə təsadüf edir.

Marş janr kimi əsgər mahnılarının təsiri altında formalaşmışdır. XIV-XV əsrlərdə alman və fransız hərbi mahnılarında marş üçün səciyyəvi olan bir çox xüsusiyyətlər aydın şəkildə özünü göstərir. R.Qruberə görə, XV-XVI əsrlərdə Fransada yaranmış hərbi mahnıların böyük əksəriyyəti majorluğu, yüksək intonasiyası və dəqiq ritmi ilə fərqlənirdi. Bu mahnıların melodiyası öz dəqiq quruluşuna görə marş melodiyasına yaxındır. Grove musiqi lüğətində marşın ilk nümunələrinin XVI-XVII əsrlərdə Fransada, Almaniyada və İngiltərədə hərbi kapelmeysterlər tərəfindən əsgər nəğmələri əsasında yaradıldığı qeyd olunur [14, s.650]. H.Riman isə hərbi marşların Almaniyada otuzillik müharibə (1618-1648) ərəfəsində yarandığını hesab edir. XVII əsrdən başlayaraq, Avropa ölkələrində standart ritmik marş formulları artıq möhkəmlənmişdi.

Daha erkən yaranmış və marşla paralel mövcud olmuş janrlar onun simasının formalaşmasına müəyyən təsir göstərmişdir. Onların hər birində marş üçün səciyyəvi olan ayrı-ayrı cizgilər dəqiq üzə çıxır. Məsələn, marş və polyak polonezinin (Polşa milli rəqsi və bu rəqsin tempində bəstələnmiş musiqilərin ümumi adı) bəzi xüsusiyyətləri (təntənəli-qəhrəmanlıq xarakteri, dəqiq ritmi, akkord fakturası) bir-birinə çox yaxındır. Keçmişdə bu bayram yürüşü döyüşçü-cəngavərlər tərəfindən ifa edilmiş, XVIII əsrdən Polşa zadəgan mərasiminin əsası olmuşdur [15]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, funksional ümumiliyinə və sırf zahiri bənzərliyinə baxmayaraq, yürüş musiqisi marşdan fərqli olaraq, hərəkətin dəqiq tənzimlənməsini ortaya qoymamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Püsküllüoğlu Ali. Arkadaş Türkçe Sözlük. Ankara, “Arkadaş” Yayınevi, 2004.
2. Cangal Nurhan. Müzik Formları. Ankara, “Arkadaş” Yayınevi, 2004.
3. Цукерман В.А. Музыкальные жанры и основы музыкальных форм. Москва, «Музыка», 1964.
4. Həbibbəyli İ.Ə. Azərbaycan şeirində himn və marş / “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik”. Bakı, “Nurlan”, 2007.
5. <http://www.privateers.ru>
6. Черток М. Военные марши России. К 200-летию Отечественной войны 1812 года. Москва, 2013.
7. Əzimov A. “Marşlar Şərqdə yaranıb”. Bakı, “Xalq qəzeti”, 1993, 20 yanvar, № 10.
8. Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. т. 30.
9. Рима́н Г. Музыкальный словарь. Москва, изд. П.Юргенсона, 1896.
10. Владимиров В., Оксер С. Маршевая музыка // Музыкальная литература, вып. 2. – Москва, 1956.
11. Никольская О.А. Жанр марша и его воплощение в симфонической музыке конца XIX-первой половины XX века (Г.Малер, Д.Шостакович, Ч.Айвз), Москва, 2010.
12. Həbibbəyli İ.Ə. Himn və marş / Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası: II kitab. Bakı, “Elm”, 2006.
13. Həşimli H. Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2009.
14. The Grove dictionary of Music and Musicians.
15. www.classic-music.ru/dance

THE GENRE OF MARCH IN AZERBAIJANI AND EUROPEAN LITERARY-THEORETICAL THOUGHT

SUMMARY

This article deals with one of the European lyrical genres – march. The place of march in European and Azerbaijani theory and its specific features are also analysed. Analysis has been made by using works of great scientists as V.Sukkerman, S.Skrebkov, P.Apostolov, H.Riman, V.Vladimirov, S.Okser and I.Həbibbəyli. Furthermore, this

AMEA